

पारंपरिक संस्कार आणि वर्तणुकीचे अर्थशास्त्र

डॉ. रत्ना निबाळकर

सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख , पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग, के. एम. अग्रवाल महाविद्यालय, कल्याण, जि. ठाणे .

गोषवारा:

जागतिक अर्थव्यवस्था ही पारंपरिक संस्कारावर आधारित आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था सुद्धा याला अपवाद नाही. संस्कारांचा जन्म हा शास्त्रातून झाला आहे असे आमचे ठाम मत आहे. परंतु काळाच्या ओघात शास्त्र मागे पडून केवळ श्रद्धा, अंधश्रद्धा उरल्या ज्या आजच्या तरुण उत्पादक वर्गाला मान्य नाहीत म्हणून पुन्हा एकदा ह्या संस्कारामागील शास्त्र आणि अर्थशास्त्र पटवून देण्याचा प्रयत्न हा लेख करत आहे.

Keywords : संस्कार, शास्त्र, अर्थशास्त्र, कुटुंब, मानव, आर्थिक विकास, समाज इत्यादी.

प्रस्तावना :-

प्रत्येक देशाच्या समाज रचनेला एक इतिहास आहे. भारतीय समाज रचनेचा पाया हा पारंपरिक संस्कारावर उभारलेला आहे. 'Indian traditional culture is an invisible hand of economic development' समाज व्यवस्थेचा हा डोलारा उभारतांना पारंपरिक संस्कारांची शास्त्रीय ओळख असणे आणि पटणे खूप गरजेचे ठरते. जागतिकीकरणाच्या ह्या बदलत्या प्रवाहात आपल्या देशाची ओळख बनवून ठेवणे व ती टिकवून ठेवण्यासाठी आपल्या परंपरांना शास्त्रीय बैठक असणे काळाची गरज आहे. आपले संस्कार शिकवितात की, देणाऱ्याने देत जावे घेणाऱ्याने घेत जावे घेणाऱ्याने एक दिवस देणाऱ्याचे हात घ्यावेत असे विं.दा. करंदीकर यांनी म्हटलेले आहे. इतकी मोठी उदारता शिकविणाऱ्या परंपरांनी संपन्न असणाऱ्या आपल्या देशाची ओळख टिकविण्यासाठी संस्कारांना पुन्हा शास्त्रीय ओळख करून देणे गरजेचे आहे.

समाजाची ओरड -

आपल्या पूर्वजांनी काही पारंपरिक संस्कार हे शास्त्रीय दृष्टिकोनातूनच मांडलेले असावेत. परंतु काळाच्या ओघात त्यातील शास्त्र मागे पडून केवळ परंपराच पुढे चालत राहिल्या की ज्या आधुनिक पिढीला अंधपरंपरा/अंधसंस्कार वाटतात कारण 'कोणतेही शास्त्र काळाप्रमाणे बदलले तरच ते टिकते' हे आपण विसरत आहोत आणि एकच ओरड करत आहोत आजची पिढी संस्कार मानत नाही, पाळत नाही, त्यांना रितीरिवाजाचे भान नाही पण खरा प्रश्न हा आहे की - हे संस्कार का पाळावेत? त्यांचे फायदे कोणते? त्यांची गरज काय? त्यामागील दृष्टिकोन कोणता? हे अभ्यासण्याची गरज आहे

भौतिक विकास आणि मानव :-

आजच्या काळात जगाच्या भौतिक विकासाच्या प्रक्रियेतील महत्त्वपूर्ण ठरणान्या उत्पादक घटकांमध्ये

* भूमी	* श्रम
* भांडवल	* व संयोजन यांना दिले जाते.

परंतु या सर्व घटकांचा चालक जो श्रम/मानव घटक आहे त्याच्या वर्तणूकीत जर अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोन नसेल तर उर्वरित घटकांची कार्यक्षमता वाढविणे, त्यांचा योग्य वापर करणे व विकास साधणे शक्य नाही.

आजचे सरकार दिर्घकालीन विकासासाठी भौतिक साधनांवर मोठ्या प्रमाणावर खर्च करत आहेत. त्यासाठी स्वतः पंतप्रधान जगातील अनेक देशांची वारी करत आहेत, उद्योजकांचे मेळावे घेत आहेत. परंतु या साधनांचा वापर करून विकास साधणारे मानवी भांडवल हे सुसंस्कार जाणणारे नसतील तर तो विकास रूजणार कसा? आणि टिकणार कसा?

परंपरागत संस्कार -

भारतीय अर्थव्यवस्थेत अनेक संस्कार हे परंपरागत चालत आलेले आहेत. बराच काळ ते अर्थ न समजता सुद्धा पाळले गेले. अर्थात ज्या मागे शिस्त हा भाग होता. परंतु आजच्या गतिशील जगात ते केवळ शिस्त म्हणून नव्हे तर अर्थशास्त्रीय पाया असणारे सुद्धा आहेत हे पटवून देण्याची वेळ आली आहे. म्हणून येथे काही परंपरागत संस्कार गृहीतके म्हणून विचारात घेतलेले आहेत.

गृहितके -

- १) मोठ्यांना नमस्कार करावा.
- २) नेहमी खरे बोलावे.
- ३) कुटुंबाचा आदर करावा.
- ४) इतरांशी आदराने वागावे.
- ५) चुकल्यास क्षमा मागावी.
- ६) नेहमी दुसऱ्याला मदत करावी.
- ७) रात्री लवकर झोपावे व सकाळी लवकर उठावे.

आपण, आपल्या पिढीपर्यंत हे सर्व संस्कार अंधपणे पाळले, अर्थ न विचारता पाळले अर्थात यामुळे आपल्या पिढीचे कोणते ही मानसिक, शारीरिक किंवा आर्थिक नुकसान झाले नाही. परंतु आजची पिढी ही तंत्रज्ञानाच्या युगातील, आधुनिकतेची जोड असलेली आहे. केवळ सांगितले म्हणून ते कोणत्याही गोष्टी जपण्यास तयार नाहीत परिणामी हेच संस्कार बुरसट मानून ते पाळण्यास नकार देतात आपल्या पूर्वजांनी जेव्हा हे संस्कार मांडले तेव्हा त्यांचा सुद्धा काही व्यापक दृष्टिकोन यामागे असेल, पण मधल्या अनेक दशकात त्यांची म्हणावी तशी उजळणी झाली नाही.

संस्कारांचे महत्त्व आणि शास्त्रीय व आर्थिक दृष्टिकोन

संस्कार हे केवळ पिढीजात पाळण्यासाठीच नसतात. त्यांचे अनेक शास्त्रीय व आर्थिक फायदे अर्थव्यवस्थेला होऊ शकतात किंवा जे ते पाळतात त्यांना सुद्धा होत आहेत हे पटवून देण्याची गरज आहे. अन्यथा आज शासनकर्ते जो एवढा मोठ्या प्रमाणावर कोट्यवधी रुपयांचा खर्च विविध भांडवली व भौतिक साधनांवर करत आहेत त्याचा वापर दिर्घकाळ होणे कठिण आहे.

संस्कारात दडलेली आर्थिक शक्ती काय आहे, याची जाणीव आजच्या पिढीला करून देणे ही काळाची गरज बनली आहे. ती करून दिल्यास केवळ शिक्षणातून मानवी विकास होईल पण सर्वांगीण विकासासाठी संस्कारांची डोळसपणे जाणीव असणे गरजेचे आहे.

१) मोठ्यांना नमस्कार करावा -

आपले वेद, काव्य, महाकाव्य, पुराण, कथा, कादंबऱ्या ह्या पूर्वापार आपणांस सांगत आलेल्या आहेत की, मोठ्यांचा आदर करावा. कोणतेही महत्त्वाचे कार्य करण्यापूर्वी घरातील मोठ्यांचा आशीर्वाद घ्यावा. आमच्या मते यामध्ये परंपराशिवाय अनेक शास्त्रीय हेतु आहेत. नमस्कारामुळे :-

- १) सकारात्मकता वाढून संबंध सुधारतात व वाढतात.
- २) पायाला स्पर्श करताना शरीराला होणारा व्यायाम हा शारीरिक क्षमता वाढवितो.
- ३) समोरची व्यक्ती समाधानी होऊन आपल्या डोक्यावर चांगल्या भावनेने हात ठेवून चांगले वचन बोलते त्यातून चांगल्या इच्छाशक्तीचा/इच्छापूर्तीचा आपल्या मनात संचार होतो ज्यामुळे आपणास अधिक चांगल्या कार्याची उर्मी मिळते.
- ४) सर्वांबरोबरील अशा व्यवहारातून मोठी उर्मी मिळून कार्यात एक सकारात्मक वलय तयार होते.
- ५) ज्या क्षेत्रात तुम्ही उतराल त्या क्षेत्रात तुमच्या आधी तुमची चांगली प्रतिमा पोहचते.
- ६) विकास होण्यास व भरभराट होण्यास यातूनच मदत मिळते.

नमस्कार करणे ही तशी साधी कृती आहे. परंतु त्या कृतीतून मिळणारी इच्छा शक्ती, मनशांती, समाधान ही नमस्कार करणाऱ्या व्यक्तीला एक मोठी उमेद, उर्मी देते की, जी त्याच्या पुढील उद्योगाच्या व व्यवसायाच्या वाटचालीत चांगलीच भर घालते. आपल्या कार्यात सकारात्मक इच्छाशक्तीचे बळ मिळते की, जी शक्ती उद्योग व्यवसायाच्या सुरुवातीच्या खडतर काळात बळ देते.

नेहमी खरे बोलावे -

खोटे बोलू नये याचे शिक्षण देणारी पहिली आई, नंतर शिक्षक म्हणजे शाळा व शेवटी समाज असतो. पण आजच्या तरुणाची ही ओरड आहे की, हेच मोठे आमच्यासमोर खोटे बोलतात किंवा त्याचे खरे सांगणे सहन केले जात नाही. त्यामुळेच ह्या पिढीला खरे बोलण्याचे शास्त्रीय व आर्थिक फायदे पटवून देणे काळाची गरज बनले आहे.

- १) खोटे बोलण्यासाठी विचार, वेळ, शक्ती मोठ्या प्रमाणात खर्च होते. पण खरे बोलतांना नाही.
- २) खोटेपणाची साखळी लांब असते की, जीचे शारीरिक तसेच आर्थिक दुष्परिणाम दिसून येतात.
- ३) खरे बोलणे मानसिक समाधान, शांती व उत्तम स्वास्थ्य मिळवून देऊन शक्तीचा उपव्यय टळून उत्पादकता वाढविण्यास मदत करते.
- ४) व्यवहार / व्यवसायात विश्वास संपादन करून लौकिक वाढण्यास व व्यवहार वाढीस अधिक चालना मिळते.

३) कुटुंबाचा आदर करावा -

आपण कुटुंबाचा आदर केला तरच आपण त्यांच्याबरोबर राहू शकतो. परकीय समाज व्यवस्थेत कुटुंब रचना स्थिर नसल्यामुळे समाज जीवन विस्कळीत आहे. उदाहरणार्थ अमेरिका अर्थात त्यामुळे त्यांच्या अर्थव्यवस्थेचा विकास झाला नाही असे नाही, पण स्थिर एकत्र कुटुंब व्यवस्थेमुळे विकासास आणखी हातभार लागला असता हे निश्चित. तसेच त्यांच्या विकासाचा मुळ घटक हा श्रम नसून भांडवल हा आहे. पण या भांडवलाचा कार्यक्षम वापर करणारे हात हे जितके जास्त कुटुंबाचे असतील तितके चांगले.

अर्थात असे कामाचे हात आपणास पैसे खर्च करून बाहेरून मिळविता येतात. परंतु बाहेरून मिळणाऱ्या ह्या हातांबाबत अनेक प्रश्न निर्माण होतात -

- १) त्यांच्यात त्या कामाविषयी कुटुंबा इतकी आत्मीयता असेल का?
- २) ते खर्च कमी व्हावा असे प्रयत्न करतील का?
- ३) ते वेळेचे महत्त्व पाळतील का?
- ४) अडचणीत ते निस्वार्थी मदत करतील का?

असे एक ना अनेक प्रश्न निर्माण होतात. परंतु एका कुटुंबात, एका छताखाली, रक्ताच्या नात्यांनी बांधलेली, सर्वांच्या जीवनाशी एकरूप असलेली, एका कुटुंबातील सर्व माणसे ही एका ध्येयाने काम करून आपला व्यवसाय जोपासणे, तो वाढविणे, त्यात नावीण्य आणणे व काळानुसार सुधारणा करणे शक्य आहे.

आज आपल्या देशात कुटुंबासमवेत राहिल्यामुळे व्यवसायाचा ऱ्हास झाला आहे असे उदाहरण मिळणे तसे तितके सहज नाही. पण कुटुंबाच्या आदरामुळे, सहकार्यामुळे आणि एकत्रिकरणामुळे अनेक टाटा, बिरला पासून अगदी महिला गृह उद्योजकांपर्यंतची मोठी झालेली करोडो उदाहरणे पाहावयास मिळतील.

४) इतरांशी आदराने वागावे -

'Give respect & take respect'

हे आपण नेहमीच म्हणतो पण आज ह्याकडे बुरसट परंपरेचा भाग ह्या भावनेने पाहिले जाते. पण ह्या मागे फार मोठी अर्थशास्त्रीय बैठक आहे.

- १) आदर दिल्याने सकारात्मक दृष्टीकोन व्यापक होतो.
- २) नाव वाढण्यास मदत होते.
- ३) नावातूनच आपल्या कार्याची विचारणा व ओळख बनते.
- ४) कार्याला आदर मिळून ते वाढण्यास व भरभराट होण्यास मदत होते.

एकूणच आर्थिक विकासाचा पाया आदरात आहे आणि या आदरांचे शिक्षण आपल्या परंपरातून आपणास सहजपणे मिळते त्यासाठी कोणत्याही विद्यापीठाच्या पदवीची गरज नसते.

५) चुकल्यास क्षमा मागावी -

आधुनिक पिढी बदल ओरड केली जाते की, ते कुणाही आदर करत नाहीत, खोटे बोलतात.

कारण क्षमे मागील अर्थकारण त्यांना समजलेले नाही. परंपरांचा खरा अर्थ त्यांच्यापर्यंत पोहचलेला नाही. तो म्हणजे -

- १) क्षमा मागणे म्हणजेच विचारांना योग्य दिशा देण्याची कला होय.

- २) त्यामुळे अनुत्पादक गोष्टीवर वेळ, शक्ती, पैसा, खर्च होत नाही.
- ३) परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवणे, संबंध सुधारणे, संधीची निर्मिती करणे, नोकरी व्यवसायात नव्याने घडी बसविणे, प्रगती साधणे शक्य होते.
या अशा एक ना अनेक फायद्यांची जाणीव नवीन पिढीला करून देणे ही काळाची गरज आहे.

नेहमी दुसऱ्याला मदत करावी-

आजच्या ह्या कार्पोरेटच्या जगात घर आणि कार्य ह्या दोन्ही आघाडीवर व्यक्ती व्यक्तीगत (Person more personal) होऊन गेला आहे. समुहात वावरतांना व्यक्ती एकाकी असल्या सारखीच वागत असते. त्यामुळे आजच्या ह्या भावी तरुण उत्पादक पिढीला समाजाच्या ह्या पारंपरिक संस्काराची शास्त्रीय ओळख होणे गरजेचे आहे.

- १) मदतीतून संबंध घडविणे, वाढविणे व टिकविणे शक्य होते.
- २) मानसीक स्वास्थ्य स्थिर रहाते.
- ३) शारीरिक कार्यक्षमता वाढून आरोग्य नीट रहाते.
- ४) चांगल्या विचारांचा संग्रह वाढून वाईट गोष्टींवर विजय मिळविता येतो.
- ५) देश बांधणीतून भरभराट होण्यास मदत होते.
- ६) स्वः संरक्षण व पर्यायाने देशाचे संरक्षण होण्यास मदत मिळते.

७) रात्री लवकर झोपावे व सकाळी लवकर उठावे -

आधुनिकतेच्या नावावर आज नव-नवीन संकल्पना तरुणांना भुरळ घालत आहेत उदाहरणार्थ - पब, रेव पार्टी, हुक्का क्लब इत्यादी अर्थात ह्यामुळे मानसीक व शारीरिक आरोग्यावर होणारा हा प्रत्यक्ष आघात अप्रत्यक्ष आर्थिक स्वास्थ्य सुद्धा बिघडवित आहे. **'Early to sleep early to rise'** हे तरुणांना म्हणी प्रमाणे वाटत आहे. आपण आधुनिकतेची कास धरावी पण शास्त्र सोडू नये कारण -

- १) वेळेवर झोपल्याने शरीराला योग्य व पुरेशी विश्रांती मिळते. शरीर व मन ताजेतवाणे होते.
- २) कार्याला पूर्ण व कार्यक्षम वेळ देता येतो.
- ३) कार्य उत्साहात व तजेल्पणे पूर्ण होतात.
- ४) कार्य वेळेवर पूर्ण होऊन व्यवहारात आर्थिक फायदा व स्वास्थ्य नीट राहिल्याने शारीरिक फायदा सुद्धा होतो.
- ५) चांगला आदर्श इतरांपुढे ठेवता येतो.
- ६) रात्रीच्या बाहेरील हवेतील हानीकारण कार्बनडाय ऑक्साईड टाळणे व सकाळच्या हवेतील भरपूर ऑक्सिजन घेणे शक्य होते.
- ७) शरीर, मन, कार्य उत्तम ठेवता येते.

याचा अर्थ बदलत्या काळानुसार नवीन पिढीने आनंद घेऊ नये असे नाही, पण प्रत्येक कृतीत स्वतःचा विचार असावा हे निश्चित.

सुसंस्कारामुळे मानसिक व शारीरिक आरोग्य उत्तम राहाते.

'Good health is a key of success'

व्यक्तीची कार्यक्षमता ही सुदृढ आरोग्यावर अवलंबून असते. उत्तम आरोग्य विचारात प्रगल्भता आणून कार्यक्षमता वाढविण्यास आणि आर्थिक भरभराट होण्यास मदत करते.

सारांश :-

आपले अनेक पारंपरिक संस्कार आपण शास्त्राशिवाय सांभाळले बदलत्या काळात व प्रवाहात ते जीवंत ठेवण्यासाठी त्यांना शास्त्राची बैठक देणे व त्यांचा आर्थिक दृष्टिकोन स्पष्ट करणे ही काळाची गरज आहे. तसा प्रयत्न काही संस्कार मांडून करण्यात आला आहे. जुने लोक व त्याचे संस्कार हे खरोखरच सोन्यासारखे असतात फक्त काळानुसार त्यांची उजळणी करून त्यांना झळाळी देता आली पाहिजे तरच त्याचे अर्थशास्त्र खणखणीत वाजेल.

डॉ. रत्ना निबाळकर

सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख , पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभाग, के. एम. अग्रवाल महाविद्यालय, कल्याण, जि. ठाणे .